

Jedlik Ányos és a magyar nyelvű tudományosság

A reformkor kulturális nyitánya a XIX. század első felében zajló nyelvújítási mozgalom volt. Vörösmarty már a megújult magyar nyelvet emelte szépfőri szférába.

Az 1830-as években megkezdődött a szaktudományok nyelvének magyarosítása is. Nagy lendületet adott e munkálkodásnak az 1844-es, a magyar nyelvet államnyelvvé nyilvánító törvény. *Jedlik Ányos István* (1800–1895) ekkor már a pesti egyetemen tanított. Az 1845/46. tanév megnyitóján magyarul köszöntötte tanítványait: „Szeretett Hallgatóim! Legelőször is honi nyelven szólfítom Önöket, hogy e gyűlhelyükön is otthonosan érezhessék magukat, és éldehessék azon örömet, melyet minden honát szerető magyarnak éreznie kell. Már nem elégséges csak születési hely tekintetéből magát magyarnak vallani, hanem nyelv tekintetéből is történendő magyarosítás a jelenkor szelleme által kérlelhetetlenül szorgalmaztatik...”

A „nyelv tekintetéből történendő magyarosítás” a tudomány embereit is kötelezte. Czuczor Gergely és Fogarasi János megbízást kapott az akadémiai nagyszótár összeállítására; magyar nyelvtanok születtek, egyre bővült azoknak a tantárgyaknak a köre, amelyeket magyarul adtak elő. Az 1840-es években egymás után jelentek meg a műszótárak: 1845–47-ben Kovács Mihály Háromnyelvű műszótára, 1847-ben Bugát Pál Természettudományi szótalmaza.

A levert szabadságharc után azonban általános törekvésé vált a németesítés, a birodalmi nyelv kiterjesztése. Jedlik Ányos e szándékkal szemben 1849. október 28-án a következőképpen foglalt állást: „... minden ember azon nyelv segítségével tehet a tudományokban előmenetelt, amelyikben leginkább jártas... Alolirt a német, latin és magyar nyelvek közül a két utolsóban jártasabb, mivel előbb latin, utóbb magyar nyelven tartá természettani előadásait...”

A magyar nyelvű tudomány elkötelezettjeként 1850-ben anyanyelvén adta ki *A természettan elemei* címen tervezett könyvsorozatának első kötetét, a *Súlyos testek természettanát*. Nemcsak egyetemi tankönyvnek, nemcsak „hallgatói könyvnyelvéül” szánta, hanem „az olvasói közönség használhatóságául” is. Ezért „a szövegben, igen kevés számú esetet kivéve, magyar műszavakat alkalmaz.” Célja ezzel: „... magyarázás közben megbarátkozzanak velük, tehát általános használattá” váljanak. A megértést 384 szemléltető fametszet segíti.

Különös érzés lapozni, olvasni a könyvet, hiszen az elemek, a fizikai jelenségek megnevezése nem vált tudományos nyelvünk részévé.

Ekkor még a szaktudományokban is mindent magyarosítani akartak. Jedlik átvette az új megnevezéseket. Ma már nem használjuk pl. az *éleny* (oxigén), a *közeny* (hidrogén), a *széneny* (szén), a *légeny* (nitrogén – „a körlemben élennyel elegyvedve bőven találhatik”), a *kéneny* (kén), a *jegőc* (kristály), a *szénéleg* (széndioxid), a *körlemb* (levegő), a *csucsag* (piramis) szavakat. Nem mondjuk a hidrosztatikát *hignyugtan*-nak, a hidrodinamikát *higmoztan*-nak; de megértjük a csiga fizikai meghatározását: „egy tengelye körül forogható körény, melynek kerülete a reá alkal-

mazandó kötélt végett válualakúlag vagyon kivájva.”

Jedlik Ányos maga is tudatában volt annak, hogy a magyar nyelvű terminológia nehézséget okoz a megértésben, ezért a könyv végén szótárszerűen közli a fogalmak latin, esetenként német megfelelőjét.

Hasonlóan kerül a idegen nyelvű megnevezéseket kéziratban maradt *Hőtana*. Az 1847–51 között született művet 1990-ben adta ki Liszi János professzor.



Hogy a kor tudományos nyelvének magyarosításában sok logikus elem is volt, hadd igazoljam e könyvből vett néhány szóval: *hővmérsék* (hőmérséklet), *hővmutató* (hőmérő), *jegyzőhővmutató* (minimum-maximum hőmérő), *gyúpont* (gyújtópont), *egyenüregű* (állandó keresztmetszetű), *kőbalakú* (kocka alakú), *fekmentes* (vízszintes), *világítér* (világűr), *tűznemző* (tűzgyújtó).

Mint utaltam rá, ezek nem Jedlik Ányos szóalkotásai, hanem átvett szavak, kifejezések. Igyekezett őket a természet-tudományban meghonosítani.

1854-ben tagja lett annak a bizottságnak, melyet Toldy Ferenc vezetésével „az illetőknek zsinórmértékül szolgáló magyar műnyelv kidolgozására” szerveztek. Jedlik Ányos a fizika, a kémia és a mechanika szakszavainak a felülvizsgálataiban, illetve alkotásában vett részt.

Az 1858-ban megjelent *Német–magyar műszótár* 20 000 címszót tartalmaz. Jedlik Ányos Kidolgozott műszavak száma című füzetében 1112 fizikai, 245 kémiai és 677 vegyes szót említ, amelyről véleményét mondott.

Vannak-e személyes alkotásai? A kutatók kb. 200 szóról állítják, hogy Jedlik alkotta őket. Pl. a következőket: *dugattyú*, *tolattyú*, *eredő*, *összetevő*, *hanglebegés*, *hangütés*, *zöng*, *huzal*, *kitérés*, *merőleges*, *nyomaték*, *hullámtalálkozás*, *megfigyelés*, *osztógép* (vonalzógép). Ezek részévé váltak a szaknyelvnek.

Ő alkotta, de nem honosodtak meg: *ejtőernyő*, *szállernyő* (ejtőernyő), *erősz*, *erőszet* (gépész, dinamika), *lejtérés*, *lejtmérő* (vízmérték), *meneny* (ion), *bemeneny* (anód), *kimeneny* (katód), *mérke* (minta), *nézge* (nagyító), *szorított* (szorítócsavar), *villamfeszítő* (feszültségnövelő készülék), *villamszedő* (a villamosság felhalmozására szolgáló készülék), *forgony* (elektromotor), *zöngmenet*, *zönglejtő* (hangskála).

A természettudományi szaknyelv letisztulásának gyakorlati fórumai voltak a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók gyűlései. 1841 óta rendszeresen megszervezték az ország különböző városaiban. Az előadásokat magyarul tartották. Jedlik Ányos is gyakran szerepelt kutatási témáival.

A tudományos terminológia ezeken az üléseken formálódott, az alapelv ugyanis az egyértelműség, az érthetőség, a világos, logikus beszéd volt. A szóalkotásbeli túlzások, szélsőségek elmaradtak, a szaktudományok nyelve fokozatosan letisztult.

Mi jellemezte Jedlik Ányos előadói stílusát és írásbeli nyelvhasználatát? Eötvös Loránd, a tanítvány szerint: „előadása a kutató tudós előadása volt, ki hallgatóihoz úgy beszél, mint tudóstársakhoz...” A hangsúly a *tudóstárs* szóban nem a *tudós*-on van, hanem a *társ* szón. Diákjait partnernek tekintette az ismeretszerzésben. Ezt erősíti meg az idézet folytatása is: „... a kísérlet nekik nemcsak mutatványul, hanem igazi tanulással szolgált.”

Jedlik Ányos írás- és szóbeli megnyilatkozásait a világos, tiszta, érthető szerkezet és kifejezésmód jellemezte. A témák kifejtésében gyakran élt a kísérletek leírásával, rendszeresen alkalmazta a tudományos hipotézis logikai eljárását. Általában került a szónoki beszéd díszét, virágait; még akkor sem élt velük, amikor kellett volna. 1864-ben elhangzott rektori beszédének bevezetőjében ezt meg is fogalmazta: „Előadandom a végére járt tanév alatt előfordult kisebb-nagyobb horderejű eseményeket anélkül, miként az ékesszóláshoz szokott tisztelt közgyűlés várakozásának megfelelően; élni fogok csak egyszerű elbeszélési modorral.”

Mit jelentett tehát Jedlik Ányos számára a magyar nyelv? Az otthon-érzés biztosságát és örömét, magyar mivoltunk kifejezőjét, a tudományokban való előmenetel feltételét, a gondolkodás és kifejezés világosságát, tisztaságát és egyszerűségét. A szellem, a nyelv és a nemzet hármasságát vallotta.

Baksa Péter